

Mu'tezile Kelâm Sistemi Ve Halkla İlişkisi

Doç. Dr. İsa YÜCEER*

Özet

Mu'tezile benimsediği kelam sistemini İslam toplumuna kabul ettirmede bir takım zorluklar yaşamıştır. Onun yaygın olan düşünceye getirdiği özgün anlayışlar söz konusudur. Başlı başına kendine özgü bütünlüğü olan farklı düşünceler sunması alışılmışın dışında bir özellik taşımaktadır.

Mu'tezile'nin orijinal görüşleri İslam'da yeni bir kelami düşüncenin ortaya çıkışını sağlamıştır. Kelami etkinliklere ileri düzeydeki katkıları farklı kesimlerin kabul ettiği bir realitedir. Akli düşünceyle kelam ilkelerini savunanlar onlara yer vermek durumunda kalacaktır.

Anahtar Kelimeler: Düşünce, Sistem, Ekol, Kelâm, Özgün, Yapılanma.

The System of Mu'tazilah Theology And It's Relation With People

Abstract

Mu'tezile had certain problems for making the Islamic Society adopt his system of Islamic theology. There are original understandings brought by him to the common thinking. It is unorthodox that different ideas with original integrity are put forward.

The original opinions of Mu'tezile, led to the emergence of a new theological thinking. His advanced contributions to theological activities are accepted by different segments. The rational advocates of the principles of Islamic theology shall have to give place to these contributions.

Keywords: Thinking, System, School, Islamic Theology, Original, Structuring.

* YYÜ. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi VAN. myyuceer@yahoo.com

Giriş

Mu'tezile, nassın hâkim olduğu ortamda akli yöntemde yoğunlaşma zorluğunu bilerek uygulamıştır. O ortamda farklı düşünce sahibi kimseler olarak ilkelerini yaymaları kolay olmamıştır. Temel sorunlardan birisi de tarafların birbirini anlamada zorluk çekmesi veya anlamazdan gelmesidir. Suçlamalar ve aşırı ithamlar bilerek yapılmıştır.¹ Farklı ekollerin ileri gelenlerinin muhataplarının kelâmî görüşlerini sağlıklı inceleme sorunu yaşadığı bilinmektedir. Ötekinin bir başka açıdan gördüğü ve metni farklı anladığı, alışılmışın dışında bir görüş ortaya attığını kabullenmek kolay olmamıştır. Nassın zâhirine sıkı sıkıya bağlı olan toplumda, ona farklı yorum getirmeye insanların çoğu zaman tahammülü olmamaktadır. Belki de birçok kesimin sorunu kendi görüşlerini doğru bulup diğerlerini yanlış görmeye ilgilidir.

Hız. Peygamberin vefatından sonra peygambersiz toplumda onun bıraktıklarıyla düşünce ve inanç hayatı devam edecekti. Fıkıh alanındaki farklı görüşler ve içtihatlar tabii kabul ediliyor, fakat kelamdaki farklı düşüncelerin doğru olabileceğini birçok kesim kabul etmek istemiyordu.

Sonuçta tabii olarak toplumda farklı ekoller oluşmuş ve bunlar düşünce dünyasının gerçeği haline gelmiştir. Sorunlar Emevilerin cebirci ve otoriteyi baskıyla kabul ettirme anlayışı Cebriyeyi bitirmiştir. Abbâsilerin birinci döneminde Kaderiyye ve Mu'tezilenin halku'l-Kur'an/Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul ettirmek için yaptığı baskı Mu'tezileyi Mihne/çile ile birlikte bitme noktasına getirmiştir.

Abbasilerin ikinci döneminde Hanbelilerin baskısı Hanbeliliği küçültmüş, siyasilerin uzaktan müdahale edip fazla ilişmediği, maddi destekle medrese kurarak ayakta tuttuğu Eş'arilik güçlenerek varlığını korumuştur. Maturidilik ise mer-

¹ El-Bağdâdi ve el-İsferâni eserlerinde Mutezileye karşı aşırı tavrı alanların en belirginleridirler.

kezden uzak ortamda varlığını sürdürmüş, Hanefiliğin itikâdî dünyasını dile getirmiştir.

Bu hengamede siyasilerle ilişki içindeki Mu'tezilenin ayakta kalması ve yıpranmaması kolay değildi. Hadis Ehlinin hâkim olduğu toplumda halk düzeyinde akılcı ekolün kabul görmesi beklenemezdi. O ancak düşünce ekolü olarak düşünür kesimden benimseyenler arasında kalabilirdi. Bu da belli oranda gerçekleşebilmiştir.

İlkeleri Savunma ve Hâkim Kılmada Zorluklar

Müslümanlar arasında dinin naslarının yorumsuz uygulamasına dayanan bir metot hâkimken, İslâm düşüncesinde buna muhalif birçok anlayış tarzları gelişmiştir. Mu'tezilenin doğuşuyla birlikte yeni bir gelişme olarak aklî metot tüm itikâdî alana uygulanmıştır. Bunun getirdiği birtakım olumsuzluklar da yaşanmıştır. Zira mucize, keramet, ahiret ahvali ve gayb alemini Mu'tezilenin zuhuru öncesinde yaygın olan anlayıştan farklı olarak bunların yeni yöntemlerle akılla izah edilmesi için çaba verilmiş, bunun o toplumda kabul görmesi ise kolay olmamıştır.² Ayrıca dünyadaki ortamın şartlarını ahiret için de geçerli kabul etmenin uygun olmadığı bilinmektedir. Nassın hâkim olduğu ortamda konuları akılla izah etme çabasının birtakım zorlukları da beraberinde getirmesi beklenen bir tutumdur.

Şüphesiz Müslümanlar için Mu'tezile düşüncesi bir açılım olmuştur. Her konuyu akılla değerlendirme anlayışı gelişmiş ve felsefeyle ilişkiler büyük oranda yoğunlaşmıştır. Fakat din denince iman, îkan, itaat, kabul, tasdik ve gönül verme

² Bu konularla ilgili inançları aklen caiz gören ve deliller ortaya koyan çalışmalar vardır. Seyfeddin el-Âmidî, *Gayetu'l-meram fi ilmi'l-keîâm*, tahkik: Hasan Muhammed Abdullatif, Metâbiu'l-Ehram et-Ticariyye, Kahire, 1971, s. 315, 318; Muhammed Gazâli, *el-İktisat fi'l-itikâd*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1980, s. 132; Ebu Muhammed, Ali b Ahmed, İbn Hazm, *el-Fisal fi'l-mîlel ve'l-ehva ve'n-nihal*, tahkik: Muhammed İbrahim Nasr ve Abdurrahman Umeyra, neşir Ukaz, Cidde, 1982, I, 145.

gibi birtakım kabuller öne çıkmaktadır. Daha önceden tartışılmamış konuları tartışma ortamına çekip orada uzun zaman tutmak, tartışmaya karşı olanları rahatsız etmiştir. Hadis rivayetiyle uğraşanlar elde ettiği bilgileri ezberleyerek ve yazarak koruyup başkalarına aktarma çabası vermişlerdir. Bunlar için Mu'tezile metodu kabul edilmesi kolay olmayan bir uygulamaydı. Bu nedenle iki kesim arasında sürtüşmelerin olması beklenen bir olguydu. Bu arada suçlamaların olması ve Mu'tezile'nin dinde yeni uygulama başlattığı için bidat ehli olarak suçlanması ılımlı bir muhalefetti.³ Bununla birlikte onlara karşı kullanılan daha sert ifadeler de olmuştur.

Ekol teşekkül ederken o dönemde mevcut olan düşünceye muhalefetle kurulduğundan söz edilebilir. Bu durum belirgin olarak öğrencinin hocasının görüşlerine katılmayarak ayrı bir ders halkası oluşturmasında görülür.⁴ Bu nedenle Mu'tezile mevcut olan ekollere muhalifti. Toplumda yaygın olan anlayışlara dinin anlaşılmasında tatbik edilen yöntemlere muhalefet ederek yeni bir anlayış tarzı geliştirmiştir. Bu tarzın kabul görmesi zaman alacaktı. İlk kurucular Vasıl b. Atâ (ö.131/748) ve Amr b. Ubeyd (ö.144/761) bilebildiğimiz kadarıyla ortaya attıkları düşünceleri ve hayat tarzlarında samimi kimselerdi. Şüphesiz kurumlar ilk kurulduğu haliyle kalmakta, yeni liderler elinde yeni düşünceler ortaya çıkmakta, yeni gelişmeler göstermekte, başkalarını etkilemekte ve kendisi etkilenmektedir.⁵ Muhtelif kesimlerle ilişkilerinin bir takım yansımaları olmaktadır. Mu'tezile mezhebi ise kuruluş aşamasından sonra yoğun yayılma faaliyetine girip, hızlı gelişme ve

³ Hadis Ehlinin Mu'tezile hakkındaki tutumları sert ve suçlamaları ağır olduğu görülmektedir.

⁴ Vasıl b. Atâ (ö.131/748) hocası Hasan Basrî (ö.110/728) ile ihtilafa düşüp ondan ve Basra camisinde devam ettiği ders halkasından ayrılırken, hocasının görüşlerine alternatif görüşler ortaya koyarak ayrılmıştır.

⁵ Ekolün kuruluş aşaması için bk. Cafer Karadaş, *Mu'tezile Kelâm Okulunun Oluşum ve Gelişim Süreci*, Marife, Yıl 3, Sayı 3, kış 2003, s. 7-26.

hakim olma eğilimi göstermiştir.⁶ Bir dönem Abbasi Devletinin resmi mezhebi olmuş, tüm halkı kendi düşüncesine ve çizgisine getirme çabası vermiştir. Böyle büyük bir projenin kolaylıkla kabul görmesi ise beklendiği şekilde kolay olmamıştır. Bir de bu projeyi siyasilerden yararlanarak gerçekleştirme ve onların yönteminden yararlanma fikrinin kabul görmesi onları fazlasıyla yıpratmıştır. Çünkü akılcı ekolün bir dönem akıl almaz baskılar yapması onun yanlıları arasında yer almıştır.⁷

Siyasilerin ülke çapında hâkim olan Ehl-i Sünnet anlayışı yerine Mu'tezile'yi hâkim kılma planının halk tarafından kabul görüp görmeyeceğinin araştırılması yapılmamış ve inancı baskıyla kabul ettirme yolu izlenmiştir.⁸ Yeni kurulan ve farklı metot ve fikirlerle ortaya çıkan bir mezhebin mevcut tüm mezheplere cephe alarak kendini empoze etmesi kolay kabul gören bir teklif değildi. Aynı dine mensup insanların benimstedikleri mezheplerini bırakıp yeni kurulan ve fazla tanınmayan bir mezhebe geçmeleri, hem de resmi kanalların arzusuyla bunu yapmaları beklenemezdi. Dinin konularına açıklık getirilirken ayetlerin zahirinin esas alınması, buna ilave olarak hadislerin delil olarak kullanılması genel yaygın anlayıştı. Mu'tezile ile bu düşünceye yeni bir boyut kazandırılıyordu. Gerekli görüldüğünde de ayetlere akli yorumlar getiriliyordu. Bu uyulama ise geçmişte alışılmamış bir yöntemdi.⁹ Hadislerin ise mütevatır derecesinde olması aranıyor, bu düzeyde olmayanlara itikadi konularda delil olarak sıcak bakılmıyordu. Gerçekte

⁶ Muhaliflerine karşı konularına ve aşırı ifadelerine örnekler için bk. Ebu'l-Hüseyn Abdurrahim b. Muhammed b. Osman el-Hayyât, *Kitabu'l-İntisar ve'r-red ala İbni'r-Râvendî*, Matbaatu'l-Katolikiye, Beyrut, 1957, s. 123.

⁷ Mutezilede akla verilen değer için bk. Ramazan Altıntaş, *Mu'tezile'de Akıl Anlayışı*, Kelam İlminin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri, Koordinasyon Toplantısı ve Sempozyum Bildirileri, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Elazığ, 2004, s. 317 vd.

⁸ el-Hayyât, *a.y.*

⁹ Zemahşeri bu hususta ekolünün düşüncelerinin açıklığa kavuşturulması olunda büyük çaba vermiştir. Geniş bilgi için bk. Zülfikar Durmuş, *Mu'tezili Müfessir Zemahşeri'nin Muhkem ve Müteşabih'e ilişkin Görüşlerinin Analitik İncelemesi*, Marife, Yıl 3, Sayı 3, Kış 2003, s. 259-274.

bu durumda olan hadis sayısının az olduğunu onlar da biliyorlardı.¹⁰ Ancak bu tavırlarını bilerek belirginleştirmişlerdir.

İnsanlar yeniyi kabulde zorluklar yaşar, tereddütler geçirirler ve ikna edilmeye ihtiyaç duyarlar. Mu'tezile akli yöntemiyle insanları kendi ekolüne çekebilecek güçteydi. Zira öncü ve düşünürleri güçlüydü. Bunlar edip, şair ve belagat sahibi kimselerdi.¹¹ Bunların faaliyetleri sayesinde kendilerini kabul ettirebilirlerdi. Buradaki sorun dinin her alanının akılla izaha çalışılmasındaydı. Özellikle ahiretle ilgili konularda bunun bir takım sorunlar ortaya çıkaracağı biliniyordu.¹²

Mu'tezile baştan tüm sorunların üstesinden gelebileceğinin hazırlıklarını yapmış olmalı ki muhaddis, fakih ve tüm bilginlere kendini kabul ettirme gibi çok geniş çapta bir proje geliştirmiştir. Yeni bir kurumun bu seviyeye gelmesi zordu. Buna karşı muhalefetin olması bekleniyordu. Çünkü özellikle muhaddislerin kendi yöntemlerinden vazgeçmeleri beklene mezdi. Müslümanlar arasındaki ilişkilerin sertleşmesi ve ithamlarda yoğunluk olması, din kardeşliği fikrinin askıya alınarak ağır ifadeler kullanılması istenmeyen gelişmelerdi.

Tüm muhalefete rağmen Mu'tezile, ilkelerinden ve yönteminden taviz vermemiş ve doğru yolda olduğunu savunmuştur. Muhalif olanlar özellikle muhaddisler de kendi çizgilerini sürdürmüşlerdir. Bu arada Ehl-i Sünneti savunan ve temsil

¹⁰ Geniş bilgi için bk. Kenan Yakuboğlu, *Mu'tezile'de Bilginin Kaynağı ve Değeri*, Marife, Yıl 3, Sayı 3, Kış 2003, s. 315 vd.

¹¹ Ebu Osman Ömer b. Bahr el-Câhız, *Resâilü Câhız*, Tahkik: Abdusselam Muhammed Harun, Mektebetu'l-Hancı, Kahire trs. Tema olarak sadece edebi değil sosyal ve itikâdi konulara da girmiştir. Türklerin Menkıbeleri "Menakıbu't-Türk" s. 1-86, Risâletu'l-meaş ve'l me'ad, evi'l-ahlakîl-mahmude ve'l-mezmume, s. 87-134, Kitabu kitmânu's-sır ve hıfzı'l-lisân, s. 135-172, Kitabu fahru's-sudan ale'l-beydan s. 173-226, Risâletun fi'l-ciddi ve'l-hezel s. 226-278, Risâletun fi nefyi't-teşbih, s. 278-308, Risâletu'l-fütya, s. 309-332, Kitabu faslı ma beyne'l-adaveti ve'l-hased s. 333-373, Risâletun fi sınaatı'l-kuvvad, s. 374-393; İkinci cildde; fi'n-nabiteti ila ebi'l-velid, Kitabu'l-hicab, Mufaharatu'l-cevâri ve'l-ulemâ, Kitabu'l-kıyan, Zemmü ahlakîl-küttâb, Kitabu'l-bigal, el Hanin ila'l-evtan bunlar arasındadır.

¹² Semiyatla ilgili konulardır el-İcî, *el-Mevâkıf*, Beyrut, trs., s. 337-430, ahiret s. 71-384, cesetlerin haşrı s. 372, cennet nimetleri s. 373.

edenler Eş'arilik ve Maturidiliği kurmuşlar, böylece Müslüman halk genelde Mu'tezile'ye girmemiş, kendine daha yakın gördüğü bu yeni iki ekolü benimsemiş ve bunların yayılmasını sağlamıştır. Eş'arilik, Maturidilik, Şia ve Mu'tezile aklı metodu uygulayan ekoller olarak bilinmiş, fakat halk Mu'tezile öncülerine değil, Ehl-i Sünnet bünyesinde oluşan kelamcılara güvenmiş ve itibar etmiştir. Onların mezhebine mensup olmayı kurtuluş yolu (Naciye Fırkası) cennete, cemelullah'a ve şafaate vesile olacak, ruyete götüreceği yol olarak görmüştür.¹³

Şüphesiz kilisenin nakilci anlayışı ve felsefenin salt akılcı anlayışının hâkim olduğu çevrelerle ilişki kuran Müslümanlar bunlardan etkileneceklerdi. Kurulan nakilcilik karşısında akılcılığın etkisinde kalacak, belli düzeyde de olsa etkilenme olacaktı. Mu'tezile bu etkilenmeyi hızlandırmış ve aklı yöntemiyle nasların izahını İslâm'ın metinlerinde tatbik etmiştir. Mu'tezile bunu yapmamış olsaydı, İslâm filozofları eliyle salt felsefe İslâm toplumunda yayılma sürecine girecekti. Mu'tezile, kelâm-felsefe ilişkisinin ilerlemesini, kelâmın felsefeye meylini, hatta onunla bütünleşmesini, felsefi yöntemle kelâmî problemlere çözüm arama çabasını kapsamlı tutmuş, kendi metodunu bu doğrultuda oluşturmuştur.¹⁴

Onun taraftarları inanarak bu düşünceleri kabul etmiş olmalı ki, bu mezhebi bırakıp başka mezheplere geçen insanların varlığı ile ilgili yoğun bilgiler aktarılamamaktadır. İlkeler özümsererek alındığında taraftarlar kalıcı olmuş, baskı döneminde Mu'tezile'den görünenler ise baskıdan kurtulmak için o yolu izlemişlerdir. Mu'tezile verdiği çabalarıyla dinde ve dinin

¹³ Ehl-i Sünnet müellifleri kurtulan taraf olarak kendi ekollerini görmektedir. Nureddin es-Sabûnî, *Maturidiye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu, (*el-Bidaye fi usuli'd-din*) DİB, Ankara 1995, s. 31.

¹⁴ Kelâm felsefe münasebetinde Mu'tezile'nin katkılarının yoğunluğu bilinmektedir. Sonuçta kelâm felsefenin birlikteliği ve aynı konuları işlemesi sonucuna varılmıştır. Örnekler için bk. el-İcî *a.g.e.*, arazlar s. 96-181, cevherler s. 182-265, cisim s. 183-344, felekler s. 200-215, unsurlar s. 216-224, mürekkepler s. 225-242, nefis s. 229-260, cisimler s. 244-256, akıl s. 262-5.

itikâdî meselelerinde akli yöntemin uygulanabileceğinin örneğini vermiştir. Çok ayet, az hadis, fazla yorum ve akli izahlarla dini izah projesini uygulamışlardır. Şüphesiz kelâmî meselelerde hadis kullanmamaları ve onların hadise karşı oldukları şeklinde yapılan aleyhtarlıktan kaynaklanan problemler bulunmaktadır.

Onlar kendileri için belirledikleri ilkelere sadık kalmışlar ve bunu her dönemde yürütmüşlerdir. Menkıbe, kıssa, aslı belli olmayan rivayetler, haberler, eserler, nakiller bunların düşünce dünyasında önemli yer almamaktadır.¹⁵ Özellikle olağanüstülükler içeren anlatımlar onlar açısından nakledilmeye değer bulunmamaktadır. Bu yaklaşımlarıyla akli yöntemi esas aldıklarından kendileriyle ters düşme konumunda olmamak istemiş olabilirler. Şüphesiz harikuladeliikleri izahta zorlanmışlardır. Buna rağmen belirledikleri sistem onlar için önemliydi. Her meseleyi kendi sistemleri açısından değerlendirmeleri muhalifleri tarafından sağlıklı görülmemiştir.¹⁶

Mu'tezile Kur'an'da geçtiği şekilde mu'cizeyi kabul ediyor ve bunu akılla doğru olarak açıklıyordu. Onların bu açıklamaları Ehl-i Sünnet kelamına da geçmiştir. Ancak Mu'tezile kerameti –mucize ile keramet birbirine karışır diye- reddetmiştir. Mutezile ve Ehl-i Sünnete göre, mucize aklen zat-i imkan ile mümkündür. Fakat tabiat kanunlarına aykırıdır. Allah her mümküni yaratmaya kadirdir ve peygamberlerinin elinde onların doğruluklarına alamet olsun diye mucizeler yaratmıştır. Böylece Mu'tezile mucizeyi izah etmede akli aşmaza girmemiştir. Haddi zatında dinde aklen mümkün olmayan yani muhal olan bir şey itikad konusu olmaz.

Mümin kimse aklın önemini ve dindeki yerini inkar etmez. Din akıllıları muhatap almış ve akla hitap etmiştir. Di-

¹⁵ Rivayet ağırlıklı yapı Mu'tezile anlayışı ile bağdaşmamaktadır.

¹⁶ Mutezilenin ilkeleri için bk. Osman Aydın, *Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslam Düşüncesine Katkıları*, Marife, Yıl 3, Sayı 3, Kış 2003, s. 27 vd.

nin emirlerini yerine getirmek ve dinin mükellef kabul ettiği kişi konumunda olmak için akıllı olmak gerekmektedir.¹⁷ Fakat tüm dini yapıyı akılla izah etme çabası bir takım aşmazları da beraberinde getirmiş ve sorunlar yaşanmıştır.

Sonuçta Ehl-i Sünnet kelâm ilmi oluşunca, Mu'tezile yıpranmış, artık Ehl-i Sünnet sürekli güçlenirken Mu'tezile zayıflamıştır. Müslümanların çok güçlü fikir adamlarının çoğunluğu Ehl-i Sünnet safında yer almış, Mu'tezile her dönemde güçlü önderler yetiştirememenin sarsıntısını yaşamış, belli miktarda taraftar bulabilmiştir. Onun yöntemi Müslümanlar için bir kazanım olmakla beraber, ona cevap verme, reddiye yazma, fikirlerini çürütme girişimi büyük boyutta olmuştur. Kaderiyeye reddiye yazarlar ve Muattılayı iptal çalışması yapanların hedefinde Mu'tezile vardı.¹⁸ Sünnet yolunu savunup bidatları yok etme girişimlerinin hedefinde Mu'tezile bulunuyordu. Anlayış ve düşünceleri sürekli yanlışlar, batıllar, saçmalıklar ve kabul edilemez yaklaşımlar olarak tanıtılırken, Mu'tezile'nin yayılması ve taraftar bulması kolay olmamıştır.¹⁹

Aleyhindeki tüm oluşumlara rağmen Mu'tezile temel prensiplerini belirlemiş ve buna çağrı yapmıştır. Bunların doğru olduğu fikri telkin edilmiş ve bunlar deliller ışığında savunulmuştur. Geneline isim itibariyle dinin kavramları seçilmiş-

¹⁷ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, Daru'r-reyyan, Kahire, 1987, IV, 297.

¹⁸ Mu'tezile Kaderiye lafzının ayıplama anlamından dolayı bundan özellikle kaçınmış adl ve tevhit ashabı olmayı tercih etmiştir. Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihal* Mektebetu'l-ancelu'l-Misriyye, Kahire, 1977, s. 48; Seyfeddin el-Âmidî, *Gayetu'l-meram fi ilmi'l-kelem*, s. 27. Abdulkerim Belba, *Edebu'l-Mu'tezile ıla nihayeti'l-karni'r-rabii'l-hicri*, Daru Nahdatu li't-Tabaati ve'n-Neşr, Kahire, trs., s. 136. Eleştirel yaklaşım için bk. Ebu Muhammed, Ali b. Ahmed, İbn Hazm, *el-Fisal fi'l-milel ve'l-ehva ve'n-nihal*, IV, 79. III, 227. Ahmet Mahmut Suphi, *Fi ilmi'l-kelem -Mu'tezile-*, Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1985, I, 351; Abdulkahir b. Tahir el-Bağdadi, *el-Fark beyne'l-firak*, Daru'l-Marife, Beyrut, trs.

¹⁹ Mu'tezile ile ilgili çağdaş çalışmalar ve kaynaklar için b. Hüseyin Hansu, *Mu'tezile Araştırmalarında Kaynak Problemi*, Marife, Yıl 3, Sayı 3, Kış 2003, s. 55-69.

tir. Tevhid her Müslüman'ın kabul ettiği bir prensiptir.²⁰ Fakat Mu'tezile bu kavramın içini kendi fikirleriyle doldurmuştur.²¹ İyiliği emir ve kötülükten nehiy ayetlerle emredilen İslâmî bir esastır. Fakat Mu'tezile bunu genelde kendi mezhebini yayma ve görüşlerini kabul ettirme yolunda kullanmıştır.

Mu'tezile her ne kadar mihne sonrası dönemde güçlü öncüler yetiştirememişse de, varlığını kaynaklar eliyle sevenleri tarafından korumuş ve benimsenmiştir.²² Akılcı yöntemden hareket etmeleri nedeniyle daha rahat ve üretken olabilirlerdi. Düşünce ortamları buna müsaitti. Fakat bu konuda süreklilik sağlanamamıştır.

Vasıl b. Ata (ö.131/748) ile başlayan süreç Amr b. Ubeyd (ö.144/761) ile destek görmüştür. Ebu'l-Huzeyl el-Allaf (ö.230/844) ve İbrahim en-Nazzam (ö.221/836) eliyle felsefeyle bütünleşen bir yapı almıştır. Ebu Ali el-Cübbai (ö.321/933) ile oğlu Ebu Haşim (ö.321/93) zirvedeki Mu'tezili düşünceyi koruma çabası veriyse de, artık içte sorunlar başlamıştı. Mu'tezile'nin ilk kuruluş aşamasında Vasıl b. Ata'nın Hasan el-Basri'nin ders halkasından bir soruya hocadan önce cevap vererek ayrılması ve ayrı bir ders halkası kurarak Mu'tezile'yi oluşturmasının bir örneği yaşanmıştır. Büyük Mu'tezile imamı Ebu'l-Hasan el-Eş'ari (ö.324/936) babalığı ve aynı zamanda hocası olan Ebu Ali el-Cübbai'ye üç kardeş meselesi olarak bilinen soruyu sormuş ve aldığı cevaptan ikna olmamış, daha başka nedenler de bir araya gelince, Mu'tezile'den ayrılmış ve

²⁰ Ebu'l-Muin Meymun b. Mumammed en-Nesefi, *Tabstratu'l-Edille*, Tahkik: Hüseyin Atay, DİB Ank., 1993, Allah'ın kelamının hadis olmadığı s. 339, Kur'an'ın mahluk olmadığı, Kelamullah olduğu s. 393, Allah'ın kelamının sundukları s. 394.

²¹ Ebu'l-Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed b. Osman el-Hayyât, *Kitabu'l-İntisâr ve'r-red ala İbni'r-Ravendi*, s. 80, Zat ve sıfatları kendi düşünceleri doğrultusunda izah tarzı örneğidir. Abdulcebbar, *el-Muhit*, Tevhid babları s. 35, Kadim oluş s. 45, 60, 99.

²² Geniş bilgi için bk. İsa Yüceer, *Mevkifu'l-İmam Ahmed b. Hanbel mine'z-Zenadika ve'l-Cehmiye*, Van, 1995, s. 535-558.

Eş'ariliği kurmuştur.²³

Mu'tezile kendi içinde parçalanma sürecine girerken, ayrılan şahıs bu ekole hasım ve muhalif olmuş, Ehl-i Sünnet içinde yer almış ve daha sonra da Eş'arilik oluşmuştur. Bu yeni oluşumun imamları her dönemde Mu'tezile'ye reddiye yazma ve cevap verme yolunu izlemiştir. Ebu'l-Hasan el-Eş'ari Mu'tezile'yi eski mezhebi olarak çok iyi bilen bir kimseydi. Bu mezhepten dönüşü sonrası onu yıkma çabası vermiş, kendisinden sonra gelen Eş'arilik imamları da aynı yöntemi uygulamıştır.²⁴

Sonuçta Mu'tezile'nin kendi içinden hasım bir grup ortaya çıkmış ve mezhep darbe almıştır. Her meselede iki kutup olan Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile karşılaştırması ve muhalefeti devam etmiştir. Buna Maturidilik ve Selefiye de eklenince, Mu'tezile'nin hasımları güçlü olmuştur. Hadis Ehli ve Selef imamları kelâm ilmine karşı tavır alıp kelâmın aleyhine ifadeler kullanırken, Mu'tezile'nin temsil ettiği kelâmı kastetmişlerdir. Bu aleyhte tavırdan sadece Mu'tezile kelâm anlayışı değil, tüm kelâm ilmi payını almıştır.

Aleyhte bu oluşumlar varken mihne nedeniyle halk ve ulema nazarında da itibar kaybeden Mu'tezile'nin artık eski gücüne tekrar kavuşması kolay görülmemiştir. Tabii olmak, kendi seyirinde devam etmek, övgü ve yergide aşırılıktan sakınmak, inançta baskıya yer vermemek en sağlıklı gelişmedir. Duygusal öncüleri elinde siyasi liderler sayesinde bazı Mu'tezililer sebebiyle gözden düşen Mu'tezile, zaman içinde itibar kaybetmiştir. Gösterilen aşırılıkların üzerinden asırlar geçmesine rağmen olumsuzluklar unutulmamış ve belleklerde inanca baskı yarası tazeliğini korumuştur. Mu'tezile baskı uygulayarak kendisinden beklenmeyen bir hareketi yapmıştır.

²³ Eş'ari, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makalatu'l-İslamiyyîn*, H. R. tahkiki, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, trs., s. 100-278.

²⁴ İmam Eş'ari'nin eski mezhebinin görüşlerini iptal için faaliyetleri olmuş, kendisinde sonra da Mu'tezile'yi eleştirme fikri onun ekolüne yansımıştır.

Akılcı bir ekolün vicdana baskı sistemine nasıl alet olduğunu veya alet edildiğini araştıranlar kabul edilmesi güç bir sonuca varsalar da, bu bir realite olarak gerçekleşmiştir. Bunu tüm zaman, mekan ve şahsiyetlere genel geçerli bir anlayış olarak belirlemek de yanlış olur. Geçmişte bir dönemde belirli kimse-lerin uygulaması olarak görülmüş ve sınırlı bir uygulama olmuştur

Yetiştirdiği düşünürleri, ortaya koyduğu eserleri ve fikirleriyle İslam düşünce tarihinde akli metodun temsilciliğini yaptığı bilinen Mu'tezile, bir düşünce ve kelâm akımıdır. Düşünceleri baştan itibaren net olarak ortaya konmuş ve bu temel esaslar her dönemde önemini korumuştur.

Olaylar böyle bir ekolün ortaya çıkmasına ortam hazırlarken, aleyhine gelişen hâdiseler onu sınırlı bir güçte tutmuş ve büyümesini önlemiştir. O kendi hasmını kendi içinden yetiştirmiş bir güçtür. Bir başka ekol içinde kendine yer edinme ve o kılıfta korunmayı da başarmış, bu yönüyle yok olma tehlikesi yaşayan fikirlerini koruma ve hayatta kalma örneğini sunmuştur. Asırlar geçince onun zayıflamış görünmesine rağmen, özellikle kelâmda zayıf olmadığı ve canlılığını koruduğu tespitini yapmak mümkündür. Siyasî görüşleriyle Emevî ve Abbasî yönetimleri döneminde kendini koruma, tehlikeden uzak kalma ve varlığını sürdürme imkanı bulmuştur. Selçuklu ve Osmanlılar ise kendilerini Ehl-i Sünnet'in temsilcisi konumunda gördüklerinden, Sünni akımlara rağbet etmiş, Şia'yla çok yakın münasebeti olan Mu'tezile'ye yer vermek, İran'la ilişkiler de göz önünde tutulursa, işine gelmemiştir. Mu'tezile baskı yaparken de baskı görürken de bir İslâm itikâdi mezhebi olarak bunu yapmış ve görmüştür. Şia ile iyi geçinmeyi çok iyi başarmış ve kendini onlara kabul ettirmiştir. Hem de Hz. Ali'yi eleştirerek bunu yaparken, Ehl-i Sünnet Hz. Ali ve soyuna saygıya rağmen Şia'yla yeterince diyalogu sürekli başaramamıştır. Mu'tezile'nin Şia'yla birlikteliği veya onu kendine taraf-tar edinmeyi başarması dikkat çekicidir. Şia ona hamî olurken, mutedil Şia'ya Mu'tezile'den çok daha yakın olan Ehl-i

Sünnet'le sorunlar çözülememiştir.

Şüphesiz bu fırkanın arka planı vardır. Vasil'i hocasından ve birlikte olduğu ortamından ayırıp, samimi arkadaşlarıyla birlikte güçlü bir akıl okulu kurmaya sevk eden siyasi, fikri, sosyal, kültürel, ilmi, ameli ve felsefi ortam vardır. Bunların hepsi de belli oranda bu okulun doğmasında etkili olmuştur. Yayılması ise mensuplarının organizeli, sistemli ve akıllı çalışmalarıyla gerçekleşmiştir. Duygusal kadılarının gereksiz girişimleriyle adları kötüye çıkmış ve yıpranmışlardır. Şüphesiz onun da dostları yanında hasımları da vardı. Onlar bu ekolü bid'at ve dalalet ehli, batıl yol olmakla itham etmişler, fakat Mu'tezile tüm ithamları görmezden gelerek doğru bildiği yolunda devam etmiştir.²⁵

Tüm eleştirilere rağmen İslâm'a yapılan hücumları cevaplandırma, şüpheleri giderme, diğer dinlere karşı durmada büyük başarı göstermiştir. O, dışa karşı başarısıyla takdir toplarken, içte bazılarının yaptığı istenmeyen tutumları ile yoğun tepki almıştır. O, fikir savaşında önemli bir savaşçı, fiziki savaşta ortalıkta görünmeyen bir düşünceyi temsil eden, kendi yetiştirdiği Ebu'l-Hasan el-Eş'ari ve ekolü tarafından yıpratılmış bir akımdır. Fakat her iki kesim de kendilerini başkalarıyla kıyaslayarak orta, mutedil ve aşırıktan arınmış ekol olarak kabul edebilir. Bu durumda kendisinin durduğu yere göre konumu belirlenir. Sevenleri ve mensupları tarafından ekolün öncüleri problemlere çözümler getiren kesim olarak takdim edilmektedir. Mu'tezile de özellikle kelamî meselelerde kendini bu konumda görmektedir.²⁶

Mu'tezile kendi düşünceleri doğrultusunda İslâm'ı temsil etmiş, yaşamış ve yaşatmıştır. Onun ortaya koyduğu fikirler

²⁵ Bunun yanında yapılan eleştirilere verilmiş cevaplar ve yazılmış reddiyeler bulunmaktadır. Hayyât'ın *el-İntisâr*'ı buna belirgin örnektir. Zemaşeri ise tefsirinde münasebet düştükçe yer vermiştir.

²⁶ "Mutlak tefvizci (insana mutlak hürriyet tanıyan) bir anlayışın öncülüğünü ve temsilciliğini yaptıkları" ile ilgili bilgiler için bk. Mustafa Sönmez, *Kelâmî Düşüncede Allah'ın İradesini Sınırlandırma Problemi (Mu'tezilî Yaklaşımın Bir Tahlili)*, EKEV, Akademi Dergisi, Yıl 8, Sayı 20, Yaz 2004, s. 144.

anlaşılmayı, geliştirmeyi, yeni ortamlarda yenilenmeyi beklemektedir. Geçmişte çok eleştirilmiş ve şahsiyetleri itham edilmiştir. Her şeyden önce kişiler hakkındaki suçlamalar geniş araştırma ister, onların dindarlık düzeyi ise kendilerine aittir. Fikir dünyasına miras kalan, onların görüşleridir. Beğenip beğenmemek farklı bir şeydir. Bir düşünürün ortaya attığı fikirleri düşünce olarak değerlendirmek ve düşünce dünyasına kazandırmak bir kazanım olacaktır. Onları hak-batıl, doğru-yanlış olarak değil, Müslüman olduğunu söyleyen bir şahsın düşünceleri olarak algılayıp bu açıdan bakmak, dinin metinlerine getirdikleri izahları acaba böyle olma ihtimali de olabilir mi? Sorusundan hareket ederek değerlendirmek bir açılım olacaktır. Tarih olmuş düşünceleri yeniden gözden geçirmek, yapılmış yorumlara tekrar göz atmak, konulara bir de onların açısından bakarak değerlendirmek ufuk açıcı olacaktır.

Görüşlerin beğenilip beğenilmemesi farklı bir husus ve algılayanların kendi tahlilleri ile ilgilidir. Fakat Mu'tezile, ilkelere İslâm coğrafyasında ortaya çıkmış bir metodun ürünüdür. Bu metodu kabul edip, özümseyip kendine yol olarak seçenler ve uğrunda mücadele edenler olmuştur. İslâm medeniyeti içinde salt akılcılar, akli düşünceyi öne çıkaran ve naslara akli yorumlar getirenler ve bunun muhalifleri olagelmiştir. Tevhit ehli olarak değerlendirilen bu kesim kendilerini Müslüman görmeye kalmayıp, kendi cedel, münazara ve mücadele yöntemleriyle öncülerini dinin, özellikle de tevhidin savunucusu olarak görmektedirler.²⁷

Muhaliflerinin onlara ağır itham ve suçlamalarının varlığında şüphe yoktur. Mezhepler kurum halini alıp taraflar birbirini muhalif olarak görmeye başladıktan sonra, arada sertliklerin olması ve istenmeyen ifadelerin kullanılması tabii birer gelişme olarak görülmektedir. Mu'tezile'yi doğru ve yanlış (hata ve savap)larıyla birlikte almak, İslâm'a hizmetleri ve

²⁷ Zemahşeri, *a.g.e.*, IV, 562-3.

Müslümanlara reva gördükleri ile birlikte değerlendirmek doğru olacaktır.

Bir mezhep akli esas alınca, orada insan ürünü olan düşünceler yoğunlaşacaktır. Aklın verilerinin ise farklı olması tabiidir. Bu nedenle Mu'tezile'nin diğer mezheplere karşı yoğun ihtilâfi yanında, kendi içinde de ihtilaflar yaşanmıştır. Sonuçta tüm gruplar ana prensiplere bağlı kalmakla beraber, içte farklı görüş beyan edenler olmuş, bunlar genelde görüş sahiplerinin adıyla anılan Vasıliye, Amriye, Hüzeyliye, Nazzamiye gibi fırkalar olmuştur.²⁸ Bu da farklı görüş ortaya atmanın tabii bir sonucudur.

Tüm bu gelişmeleri, İslâm'da ihtilaf çıkarma, tefrika yaratma, ayrımcılık yapma gibi değerlendirenler olabilir. Konuya bir de ortaya çıkan ürünler açısından baktığımızda, dini düşüncede bu kadar yoğun çalışma yapıldığı ve görüş beyan edildiği anlaşılır. İnsan akli dini konularda farklı yorumlar yapabilmiş, muhtemel anlamları tespit etmiş, akıl yürütmüş ve düşünce mahsulü olan sonuçlar alınmıştır.²⁹ Bunlar şahısların ortaya attığı düşünce biçimleridir. Bu fikirlerin sahipleri kendilerinin Tevhit ehli, İslâm'a mensup olduklarını söylemekte ve dini alışılmışın dışında bir metotla savunmaktadırlar.³⁰

Zahire göre hüküm vermek, ortaya konan eserler ve fikirlerle değerlendirme yapmak zorunludur. İnsan ameli olan tüm işlerle hata ihtimali vardır. Mutlak kemalat ise Allah'a mahsustur. Hata içermeyen söz O'nun kelâmıdır. İnsan hata etme ihtimalini de göz önünde bulundurarak bir takım görüşler ortaya koyar. Konuya birde onun açısından bakmak, onun gördüğü yönüyle görmek, muhtelif ihtimalleri gözden uzak

²⁸ Kapsam için bk. İsa Yüceer, *Mu'tezile Öncüleri ve Kelâmî Görüşleri*, Van, 1995, 62-224.

²⁹ Kesin bilgi görüşleri için bk. Cihat Tunç, *Kelam İlminde Niçin Kesin Bilgiye İhtiyaç Vardır?*, *Bilimname*, Yıl 1, Sayı II, 2003/2, s. 153-4.

³⁰ Fahreddin Razi, *İtikâdâtü fırakı'l-Müslimîn ve'l-müşrikîn*, Mektebetü Külliyyâtü'l-Ezheriye, H. R. tahkiki, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, 1978, s. 30.

tutmamak, farklılıklara açık olmak gerekmektedir. Dinin biza-tihi bir güç olduğu, dinin sahibinin Allah olduğu, beşerin de kendi güç ve imkanları dahilinde yöntemleri farklı da olsa ona hizmet sunup, Allah'tan karşılık alabileceğini göz önünde bulundurmak yararlı olacaktır. Hasımı çoğaltmak değil, tanımak ve maksadını bilmek gerekmektedir. Hasımı azaltma ve firkalar arasında dostlukların kurulması yolu izlenebilir. Ayrıca Mu'tezile'nin Müslüman hasımları onu hasım görürken, o gerçekten hasım mı? Yoksa tanınmamış veya yanlış anlaşılmış bir yakın mıydı? Sorusu cevap beklemektedir. İkinci elden tanıma, başkasının gözlüğüyle görerek tanıma yolu izlenmiş ve bu da sağlıksız bir tanıma olmuştur. Belki de Müslümanların farklı mezheplerinin mensuplarının en büyük sorunu birbirlerini gereği kadar bilmemek ve gereksiz düşmanlıklar oluşturmaktır. Onlar birbirlerini tanıdığına birçok problemleri de çözülmüş olacaklardır.³¹

Bu ekolün Kelâm İlminin kuruluşu, cedelin gelişmesi ve kelâmda kullanılması ve İslam'a karşı olanlara cevap verilmesinde katkıları inkar edilemez bir husustur. Dışa karşı verdikleri mücadelede başarılı oldukları bilinmektedir. Nübüvveti savunma ve tevhit müdafaası yapma belirgin faaliyetleri arasındadır.³² Felsefenin Müslümanlar tarafından kabul edilmesinde etkili olmuşlar, kendi inançlarını savunurken teşbih, tecsim, hulul ve ittihat gibi fikirleri de reddetmişlerdir. Naslara teviller getirmiş, düşünceye yeni fikirler sunmuşlar ve genelde aklı izahlar yapmışlardır.

Bu ekolün yıpranış ve bir yerde yıkılışının nedenleri vardır. Nassın hâkim olduğu ortamda aklı fazla önemsemesi

³¹Ahmet Emin, *Fecru'l-İslam*, Daru'l-Kütübi'l-Arabi, Beyrut, trs., s. 296. İbn Hazm, *a.g.e.*, V, 189. Yazar Mu'tezile'ye burada yoğun eleştiri getirir. el-Eş'ari bu eserinde sunduğu görüşleri Müslümanların görüşleri olarak değerlendirmiş, bunu eserinin ismine yansıtmış ve Mu'tezile'ye geniş yer vermiş, Bağdâdi ve İsfereînînin sert yaklaşımı ile karşılaştırılınca, Eş'ari'nin yaklaşımının ılımlı olduğu görülür. Bk, Eş'ari, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makalatu'l-İslamiyyin*, s. 100-278.

³²Zemahşeri , *a.g.e.*, IV, 585, 685.

onun aleyhine olmuştur. Birçok konudaki tutumu Müslümanlarca yadırganmış, görüşlerini Şia benimsemişse de, onu temsil edememiştir. Üst düzeydeki fikrî meseleleri halka taşıması kabul edilmemesine sebep olmuş, fikir hürriyetini muhalife yeterince uygulamaması yoğun eleştiri almasının temel nedenleri arasında yer almıştır. Muhaliflere işkenceyi reva görmeleri, fakih ve muhaddislere karşı yersiz tavırları temel zayıflama nedeni olmuştur. Onlardan sonra teslimiyetçi anlayış gelişmiş, İslâm filozofları ise kendi alanlarında ilerlerken, Mu'tezile'nin yerini tutamamışlardır.

Mu'tezile -Halk İlişkisi

Mu'tezile prensipleriyle halkın seviyesine inememiş ve halkın düzeyinde olamamıştır.³³ Felsefi düzeyi yüksek olan düşünürler, kendileriyle ilgilenen muhataplarına o düşünceleri anlatma imkânı bulacaktı. Bunların da sayısı az olmuştur. İnsanlık tarihinde felsefeye taraftar olanlar her dönemde büyük çoğunluklar olmamıştır. Onlar da belirli kesimlerle yollarını devam ettirmişlerdir. Yoğun felsefî çalışmanın içinde olan kimsenin halkın seviyesinde düşünce üretmesi veya halkın onu anlaması kolay olmamaktadır. Mu'tezile de sürekli bu sorunu yaşamıştır.³⁴

İnanç bazında ise halkın Müslüman olduğundan itibaren inandığı ve kendisine inanması telkin edilen Allah'ın sıfatlarının varlığı, ahirette cennette görülmesinin gerçekleşeceği, peygamberlerin ve diğer şefaathahlinin şefaathedeceği, ashabın

³³ Politik olarak gözden düşüşleri, "her iki okul da halkın güvensizliği ve düşmanlığıyla karşı karşıya kaldı" değerlendirmesinin izahı için bk. Mahmut Ay, *Mutezilecilikten Arta Kalan Mutezile*, İslamiyat, cilt 6, Sayı 1, Ocak-Mart 2003, s. 131.

³⁴ el-Malatî, Ebu'l-Hasan, Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbih ve'r-red ala ehl-i'l ehvâ ve'l-bida'*, tahkik. Muhammed Zahit el-Kevserî, Mısır, 1949, s. 40; A. Sami Neşşâr, *Neş'etü fikri'l-felsefi fi'l-İslam*, Daru'l-Mearif, Beyrut, 1978, I, 431; Kaderiye denmesi, kulların fiillerini kendine isnat etmeleri nedeniyle dir. Kendileri ise Kaderiye adına kaderin hayır ve şerrini Allah'a isnat edenlerin bu ismi almaya daha layık olduğu görüşündedirler. Kendilerini "Adl ve Tevhit Ehli" olarak adlandırmayı daha uygun bulmuşlardır. Abdurrahman el-İci, *el-Mevâkıf*, s. 415; Ebu'l-Muzaffer el-İsferâîni, *et-Tabsir fi'd-Din*, Matbaatu'l-Envar, Kahire, 1940, s. 43.

adil olduğu, insanın fiillerini Allah'ın yarattığı, Kur'an'ın kadim olduğu gibi yaygın inançların tamamında Mu'tezile muhalif görüşler ortaya atmıştır.³⁵ Bu çerçevede Mu'tezile nakli ve akli yöntemlerle kendi fikirlerini savunmuş ve delillerini ortaya koymuştur. Fakat dinin naslarına verdiği anlamlar, getirdiği yorumlar, sunduğu akli deliller, felsefi izahlar, mantık önermeleri ve benzeri sunulan fikirler, halkın her kesiminin anlayabileceği hususlar değildi. Bu konularla yoğun şekilde ilgilenen ve ilmi düzeyi olan kimseler bunları anlayabiliyordu. Bu nedenle halkın seviyesinde dil kullanamadıklarından, halk onlara temayül etmemiş, bir yerde anlayamamıştır. Muhalifleri de Mu'tezile inançları hakkında suçlama yapmış, yanlış ve batıl olduğunu belirtmiş ve bu ekolden sakındırmıştır. Bundan dolayı halkın bunlara itibar etmesi mümkün olmamıştır. Haklarında iyi şeyler söylenmeyen kimselerin halkı kendi sözlerini kabul etme konusunda ikna etmeleri büyük boyuta ulaşamamıştır. Halk kendisine yakın hissettiği çevrelere meylederken, Mu'tezile felsefi münazara ve cedele ilgi duyanlarca benimsemiştir.³⁶

Mu'tezile'nin önemli bir sorununun da kendini çok üstün görüp halka üstten bakması olarak görülebilir. Adeta fildişi kulesinde durmuş, halkın oraya gelmesi, kendi düşünce düzeyine ulaşması ve ele alınan felsefi konuları anlaması beklenmiştir. Kendi ilkelerini sunmayı dinin iyiliği emretmek prensibi çerçevesinde yapmışsa da, bunlar da halk düzeyinde yapılamamıştır. Ekol halkın memnun olup olmadığını düşünmemiş, kendi doğrularını kendi yöntemleriyle telkin etme çabası vermiştir. Onların tevhit anlayışı ve tüm inanç dünyası

³⁵ el-Hayyat, *a.g.e.*, Dehriye'ye cevap s. 23, Mecusilere cevap s. 33, İbn Ravendi'ye cevap, 109, Şia'nın görüşleri arasında katılmadıkları konulara cevaplar. İmamet, s. 75, beda görüşleri, s. 93-5, recat görüşleri, s. 95, Ehl-i Beyt görüşleri, s. 98-100, sahabeyi tekfire cevaplar, s. 101-4, Şia'dan Allah'ın suretinin olduğu görüşünü kabul edenlere cevap, s. 104, Şia-Mu'tezi'le ihtilafının en belirginlerinden Mesih konusu, s. 107, Şia'ya itirazlar s. 110-2, İmamet, s. 115, Şia'nın ümmetin icmasından ayrıldığı değerlendirilmesi s. 117-120.

³⁶İbn Haldun, *Mukaddime*, Kahire, 1969, s. 401-2.

doğru idi! Özellikle şefaath, ruyet ve vefat eden kişiyeye başkasının gönderdiği sevaplarla ilgili düşünceleri umum halkı rahatsız ve rencide edici boyutlara ulaşmıştır. Kendilerinin birçok izah tarzları halkın seviyesinde olmayıp, ileri düzeyde tevil bilgisi isteyen hususlardı.

Konulara bakış açıları da başkalarından farklıydı. Pek çok konu ahiret alemini ilgilendiriyor, insanlar da o alemle ilgili azap, ceza ve tehdit değil, rahmet, merhamet, şefkat ve mağfiretle ilgili bilgilere temayül gösteriyordu. Büyük günah işleyen kimse tevbe etmeden vefat ederse cehennemde ebedi kalır, fakat azabı kafirlerin azabından daha hafif olur şeklindeki Mu'tezili düşünce halkı tatmin etmiyordu.³⁷ Bunun yerine Allah'ın merhametiyle tecelli edeceği, büyük günah işleyenleri de affedebileceği şeklindeki düşünce, özellikle peygambere ve diğer şefaath etme yetkisindekilere verilecek izinle şefaathin gerçekleşeceği inancı daha makbul görülüyor ve halk Mu'tezile'ye değil, Ehl-i Sünnet'e temayül gösteriyordu. Kişi ölünce amelinin kesildiği fikri değil, sadaka-i cariyeleri yanında, ölüye arkasından gönderilen sevaplı işlerin ona ulaştığı ve affedilmesine neden olabileceği şeklindeki ılımlı yaklaşım daha makbul görünüyordu. Mu'tezile çok teknik konuları kesin çizgilerle belirlerken, daha esnek, şeffaf ve Allah'ın rahmetiyle tecelli edeceği, bu rahmetin sonucu kişilerin affa uğrayacağı ile ilgili rivayetleri alan ve halka ahirete kurtuluş ümidi telkin eden Sünni düşünce tarzı daha cazip geliyordu. Mu'tezile büyük günah işleyenin tevbe etmesi halinde ebedi cehennemden kurtuluşuna imkan tanırken, o tevbenin kabul edilip edilmediği, kişinin tevbe izhar ederken samimi olup olmadığı, makbul bir tevbe yapıp yapmadığı konusuna dikkat çekilmemiştir. Onlar sürekli günaha tevbe etme ilkesini öne sürmüşlerdir. Tevbe ise çok kapalı bir kavramdır. Sadece kişinin o günahı bırakması

³⁷Muhaliflerine karşı konumlarına ve aşırı ifadelerine örnekler için bk. Ebu'l-Hüseyn Abdurrahim b. Muhammed b. Osman el-Hayyât, *a.g.e.*, s. 123.

değil, pişmanlığı, onu işlediğine nedameti, bir daha işlememe-ye kararlılığı, samimi duygularla Allah'a istiğfarını takdim etmesi gibi esasları kapsar. Bununla Mu'tezilenin tevbe anlayışının isabetsiz olduğu veya tevbenin gereksiz olduğu şeklinde bir sonuca varmak söz konusu değildir. Tevbenin gerekli olduğu ve dinin konuyla ilgili emirlerinin bulunduğu bir realitedir. Burada belirtmek istediğimiz ise Mu'tezile'nin konuyu tevbe ağırlıklı olarak ele alışıyla ilgilidir.

Kur'an'ın kadimliğine inanmak gibi inançları, farklı bir mezhebin inancı, Ehl-i Sünnet'in düşünce tarzı, hürmet edilen bir fikir olarak görme yerine, sıradan kimseler olan raiyenin ve avamın inancı olarak görüyorlardı. Umum halkın inandıkları itibara alarak değer verdiği hususlar değildi! Bu nedenle esas itibar edilecek hususlar onların kendi inanç dünyasıydı. Bu durumda hakir görülen, sefih ve avam olarak kabul edilen büyük halk kitlesinin Mu'tezile'ye itibar etmesi beklenemezdi.

Şayet Mu'tezile bir yanlışlık yapıp özellikle Emevi ve Abbasi yönetimlerine karşı Şia ve Haricilerin yaptığı türden bir savaşa girişecek olsaydı, taraftar bulamaz, halktan kimseyi çevresinde toplayamaz, desteksiz kalırdı. Onlar da muhtemelen bunu biliyordu. Bu nedenle mevcut yönetimlere karşı savaşa girişmemişler, görüşlerini sözlü takdim etmiş ve edebiyattan yararlanmışlardır. Özellikle Vasıl halkın arasına davetçiler göndermiş, uzak bölgelere dailer yollamak suretiyle mezhebi oralarda yayma çabası vermiş, kıtali göze alamamıştır. Alsa da bu konuda taraftar toplayamayacağını biliyordu.

Hanbeli, Selefî ve bir noktaya kadar genel Ehl-i Sünnet ekolleri ayet ve hadis nasları doğrultusunda görüşlerini ortaya konuyor ve bunların doğru olduğunu belirtiyordu.³⁸ Özellikle

³⁸ Muhâliflerin onları yıpratın çalışmalarıının örneği olarak İbn Teymiye, *Minhâcu's-sünne*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut, trs., vardır. Kitabın adında *Minhâcu's-sünneti'n-nebeviyye fî nakdi kelami's-Şia ve'l-Kaderiyye* ifadesi kullanılmıştır. Eleştiri kitabın ismine yansımıştır. Rafıza olarak adlandırdığı Şia'nın başta imamet olmak üzere görüşlerini eleştirir. Buna geniş yer verir. İsminde de belirttiği gibi Kaderiler de eleştiri konusudur.

Hadis Ehli konuyla ilgili rivayetleri aktarmaktan öte bir şeyin yapılmasını uygun görmüyordu. Allah böyle emretti, Resulüllah böyle buyurdu, Selefin görüşü budur şeklindeki takdim halkı tatmin ediyordu.³⁹ Mu'tezile ise kendi dönemine kadar gelen itikadi anlayışın hilafına davranıyordu. Bunu da görüşlerini beyan etme, teviller yapma, mantıkî izah tarzlarını sunma, felsefî yöntemlerde yoğunlaşma, akli nazar ve istidlalleri kullanarak yapıyordu. Kendilerine göre bunlar doğrudurdu. Burada Mu'tezile'nin hatası konuları basite indirgeyerek savunmamasından kaynaklanmaktadır. Bu üst düzey konular, ehlinin ilgilendiği ve mütehassıs kimselerin ilgi duyduğu hususlardı. Fikrî üst düzeyde de olsa, halkın düzeyinde olmayan yorumları halkın kabul etmesi kolay değildi.

Bir diğer yönden Mu'tezile'nin yaklaşımları yeniydi. Yenilik hareketlerinin kolay kabul edilemeyeceği bilinmektedir. Halkın geçmişte alıştığı ayet, hadis, sahabe ve Selef imamlarının kavlinin nakledildiği klasik bir izah yöntemi vardı. Mu'tezile getirdiği yenilikle dini akli yöntemlerle açıklıyor, aklın verilerini ve istidlalini kullanıyordu. İslam tarihinde bu alışılmamış bir yöntemdi. Buna alışmak ve bunların halk nazarında kabul görmesi zaman istemektedir. Yöntem itibariyle Hz. Peygamber soyuna bağlılık, maneviyatı telkin, ilham, keramet, kabile birliği, mistik hayat vb. türünden her hangi bir yöneme de sahip olmayan Mu'tezile, Şia, Havariç, tasavvuf gibi pek çok alandan farklı olarak, salt akli yöntemle hareket ediyor, dinin

Bunlarla Mu'tezile'yi kasteder. Onların vaid, I, 214, ruyet I, 215 görüşleri bunlar arasındadır. Çoğu yerde İmamî- Kaderî olarak adlandırdığı iki fırkanın ortak yönlerini bulur ve bunara eleştiri getirir. Husun-kubuh II, 22, Allah'ın kaderine razı olmama II, 40, vaad vaid II 43, cemaatten ayrıldıkları II, 174. Bu konulara özellikle vurgu yapar.

³⁹ Ehli Sünnet'in görüşü olarak Allah'ın kelamının ezeli oluşu görüşü için bk. Nureddin es-Sabuni, *Mâturidiyye Akaidi (el-Bidaye fi usuli'd-din)* s. 31; Âmidî, *a.g.e.*, s. 88; Nesefî, *a.g.e.*, s. 339, 393; Gazalî, *a.g.e.*, s. 73, 91; el-İcî, *a.g.e.*, s. 213.

naslarını da akılla yorumlayarak sunuyordu. Halkın buna iltifat etmesi özellikle h. II. asır ortamında kolay değildi. Bu metot kabul görmek için zaman isteyen bir anlayış tarzıydı. Zamanla halktan onlara ilgi duyanlar olacaktı.

Şu var ki zaman Mu'tezile'nin aleyhine işlemiş, mihne olayı onları yıpratmış, halkın nazarında sakıncalı görülmeye başlamışlar, halk onları itikadi konularda baskı yapan, zalim yönetimle işbirliği yapıp halkı ezen kesim olarak görmüştür. O halkın gözüne henüz girmek üzere iken kan kaybetmeye başlamıştır. Bundan sonra da kendini bir daha toparlayamamış, yapılan yanlışlar böyle bir mezhebin tarih sayfaları arasında kalmasına sebep olmuştur. Bu ekol tabii seyrinde devam etseydi, Aristokratlardan, felsefeye ilgi duyanlardan, akli yöntemi benimseyenlerden, mantıki yöntemi kabul edenlerden hayli taraftar bulur ve halktan da onunla ilgilenenler olurdu. Ehl-i Sünnet birinci, Şia ikinci sırayı alırken, o da önemsenirdi. İslam aleminde ve tüm dünyada hayli mensubu bulunan mezhepler arasında, belki üçüncü veya dördüncü sırada yer alabilir, Hariciler düzeyinde mensuba sahip olabilir ve taraftar bulabilirdi. Şüphesiz mezhebin mensubunun yoğun olması onun sürekliliğini sağlayan önemli bir faktördür. Mu'tezile'nin zayıflama nedeni olarak Mütevekkil'in halife olması sonrasında o kesimin yıpratılması, mânevî baskıya maruz bırakılması, eleştiride kendileri hakkında aşırı gidilmesi ve kötü tanıtım yolunun izlenmesidir. Bu yaklaşım onların halk nazarında itibar kaybetmelerine neden olmuştur.

Mezhep bünyesinde de Vasıl dönemindeki ilk ortaya çıkış heyecanı ve aksiyonu her dönemde korunamamış, zamanla o düşüncelere davet ve mezhebe çağrı sistemi Ahmed İbn Ebi Duad (ö.240/54)'ın kadılığı döneminde baskı yapmaya dönüşünce, mezhep bir takım zorluklar yaşamış, Abbasi Halifesi Mütevekkil'den sonra da artık yasaklı konumuna düşmüş-

tür.⁴⁰ İlkelerinin tartışılması yasaklanan bir ekolün toplumda tutunması, eserlerini yayınlaması ve taraftar bulması kolay olmamıştır.⁴¹

Fıkhi mezheplerle ilgili olarak “dört mezhep haktır, hak mezhep dördttür, dört hak mezhep vardır” gibi ifadeler halk arasında yayılmış, Hanefi, Şafii, Hanbeli ve Maliki mezheplerinin hak olduğu fikri toplumda insanlar arasında konuşulan bir husus olmuştur. Realitede ise bu bir halk algılaması, sıradan insanın bakış açısıdır. Mu'tezile ise kendini halk nazarında hak mezhepler arasına kabul ettiremediği gibi, halk nazarında da tanınmamış, “hak mezhep” olarak bilinmesini sağlayamamıştır.⁴² Halkın tanımadığı bir düşünceye temayül etmesi ise beklenemezdi. Kurumlar bazında eğitim ve öğretimi verilmemiş, ancak özel ilgi duyanlar onu tanıma imkanı bulmuştur.

Halk genelde onu hak mezhep olarak değil eleştirilen, ilkeleri özellikle Ehl-i Sünnet tarafından tenkit edilen bir mezhep olarak tanımıştır. Onların prensipleri değil eleştirenlerin düşünceleri doğru düşünce olarak takdim edilmiş, halk onlara değil onları tenkit eden Ehl-i Sünnet'e meyletmiştir. Halkın nazarında dini nasları okuyup onunla yetinenler daha muteber görülmüş, fazla ayet ve hadis okumak, dini kavramları yoğun

⁴⁰ Vasıl dine çağırıcı ve usullerini iyi bilen bir kimseydi. Düşüncelerinde samimi ve içten olduğu anlaşılmaktadır. Ebu Duad ise siyasilerle kadılık görevi gereği yoğun ilişki içinde olmuş ve siyasetin yapısı gereği tayin vb. işlerinde yoğunlaşmıştır. Bir davetçi olarak mezhebi yayma girişimi o mezhebe taraftar sağlarken bir siyasi olarak taraftarlarına görev bulma vb. çabası yıpratıcı olmaktadır

⁴¹ İyi günlerden sonra yasaklı günlerin gelmesi hayatın bir cilvesi olabilir. Burada sorun olabilir. Mu'tezile açısından asıl sorun revaçta olduğu günleri ilerde aleyhine olacak şekilde kullanmasıdır.

⁴² Aleyhlerinde yapılan eleştirel çalışmalar onların hak mezhep olarak tanınmasını önleyici olmuştur. O kendi özgün gayreti ile hak olduğunu ispatlayan girişimlere sahip olsa da hak ehline reva gördüğü işler onu yıpratıcı olmuştur. Dinin nasları hakkında yaptığı yorumlar halkın kabul edeceği türden değildi. Halkın inançlarını yakından ilgilendiren şefaath vb. konusundaki yorumlardı. Bu girişimi de onun yasaklı konuma gelmesine neden olmuştur. Devlete bağlı olan halk onun yetkilisinin getirdiği yasağa uyar, bu da Mu'tezilenin aleyhine olmuştur.

biçimde kullanmak dindarlık alameti olarak kabul edilmiş, saygı ve tazim görmüştür. Felsefeyle meşguliyet, mantıkla ilgilenmek, düşünce, nazar ve istidlal ağırlıklı faaliyetlerde bulunmak ve akli deliller getirmek ise halkın düzeyinde olmadığından ilgi görememiştir. Bu alanlarla ilgilenenlere değer verilmemiş, insanların akli yöntemleri anlamaları da kolay olmamıştır.

Mu'tezile, taraftar, muhalif ve tüm çevresiyle yoğun ilişkisi olan bir ekoldür. Onu teyit edenler yanında eleştirenler de olmuş, eleştirilerin çoğu Ehl-i Sünnet kesiminden gelmiştir. Zira inanç dünyasına bu iki kesimin bakış tarzları ve izahta kullandıkları yöntemleri farklıydı. Farklı kurumlar oluşmuş ve bunlar kendi düşünce dünyalarını ve dini izah biçimlerini doğru bularak savunurken, muhaliflerini de görüşlerinin yanlış ve delillerinin yetersizliği gibi konularda eleştirmişlerdir.

Güçlü kelami ekollerin oluşması İslami düşünce açısından bir kazanımdır. Bunların kendi içinde sert tenkitlerle birbirlerini yıpratmaları geçmişin olumsuzlukları arasındadır. Mu'tezile metot olarak kuruluşundan önceki dönemden farklı bir çizgi ve alışılmışın dışında bir yöntem takip ettiği için yadırgandığında şüphe yoktur.⁴³ Güçlü muhalefete karşı kendini savunurken dışa karşı da İslam'ı savunduğu bilinmektedir. Aradaki ihtilafları içtihat farklılığı olarak algılamak mümkündür. Çözüm bekleyen sorunlara veya ortaya atılan problemlere karşı her kesim kendi prensipleri doğrultusunda görüş beyan etmiş ve bu sonuçlar farklılık arz etmiştir. Özellikle akli önemseyen, yorumu esas alan bir ekolün farklı düşünceler beyan etmesinden daha tabii ne olabilir ki?

İlişkilerdeki suçlama, itham ve aşırılıklar olmaması gereken hususlardır. Mu'tezile'nin bir farklılık olarak ortaya çıkı-

⁴³Mesudi, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Murucu'z-zeheb ve meadinu'l-cevher*, Kahire, 1968, III, 152; İrfan Abdulhamit, *Dirasat fi'l-fırakı ve'l akaidi'l-İslamiyye*, Bağdat, 1967, s. 113; Kadı Abdulcebbar, *el-Muhit bi't-teklif*, tahkik Ömer Seyit Azmi, Müessesetu'l-Mısriyyetu'l-Amme, Kahire trs., s. 193. Bu kavramı Allah'a isnat etmeyenler, Allah'a caiz olmayan vasıflar belirlemesi yapmışlardır.

şından itibaren muhalifleri tarafından eleştirilmiştir. Bu ekol kendi yöntemini belirlemiş ve bunlara sadık kalarak din savunusu yapmıştır. Onların dine sundukları hizmetleri inkar etmek mümkün değildir. Çağdaş dünyada ortaya çıkan birçok kelam problemine onların yöntemi kullanılarak cevap üretilebilecektir. Geçmişte bu yöntem birçok yararlar sağladığı gibi yine sağlayabilecek düzeydedir. Bu ekolün düşünürlerinin görüşlerini her şeyiyle dışlamak yerine, faydalı olan yönlerinin alınması yolu izlenebilir. Geçmişte aşırı hasımlıklar hiçbir kesime yarar sağlamamıştır. Bu nedenle İslam'ın içinde ortaya çıkan akli kelâm okulu olarak bilinen bu Müslümanların da ürettiği birçok özgün düşünce bulunmaktadır. Bu ekol tefsir, kelâm ve İslam düşüncesinin birçok alanında varlığını göstermiştir. Bu çabaları yok saymak mümkün değildir.

Onlara karşı muhalefet edenler yöntemlerinin yanlış olduğu tezini savunmuşlardır. Fakat onlara göre bu yöntem sağlıklı ve yararlıdır. Var olanı yok saymanın kabul edilemez bir yaklaşım olduğu açıktır. Varı var kabul edip onun katkılarından yararlanmak çok daha büyük yararlar sağlayacaktır. Geçmişin hasımlıklarının devam ettirilmesi yersizdir. Zira çoğu hasımlık Mu'tezile-Ehl-i Sünnet hasımlığında olduğu gibi sunidir. Bunun sürdürülmesi, yanı sıra devam etmek olacağından insanları ortaya koydukları düşünceleri ile tanımak ve kabul etmek çok daha sağlıklı olacaktır.

Müslümanların İslam'a mensup olduğunu söyleyen kesimlere karşı hasımlık değil ılımlı tutum takınmak, onları değerlendirmeye alması ve yöntemlerinin geçerli olduğu alanlarda uygulamasının yapılması önemli bir açılım olacaktır.

Sonuç

Ortaya çıkan bir ekolün hayatta kalabilmesi ve varlığını her dönemde devam ettirebilmesi, halk düzeyinde kabul görmesiyle mümkündür. Ekolün halk tarafından kabul edilmesi, halkın inanç olarak kabul ettiği değerlere saygı ile sağlanacaktır. Kelâmî düşünceleri halkın inandığı şekilde kabul etme de-

ğil, farklı yorum yapmayı seçen Mu'tezile'yi halkın kabul etmesi kolay olmadığından ekolün yaygın hale gelmesi de gerçekleşmemiştir.

Mu'tezile ihtiyacı olmadığı halde saray ve saraylılarla bir dönem de olsa yoğun ilişki kurmakla zahirde fayda görmüş görünse de, gerçekte kendi sonunu hazırlamıştır. Kendini siyasilere anlatma yerine halka anlatsaydı, büyük bir kesimin kabul ettiği önemli bir mezhep olarak kabul görecekti.

Nizamiye Medreseleri eliyle Eş'arilik yaygın hale getirilmeseydi, Mu'tezile ve Şia geniş bir alanda yaygın bir mezhep olacaktı. Akılcı bir ekolün akıl almaz baskılara razı gelmesi, din bir tarafa aklın onay vermeyeceği bir tutum olduğunu en iyi bilen yine onlar olmalıydı. Siyasilerden yararlanma çabası onların gözlerini ve basiretlerini bir dönem kapattığı için yıpranmışlar, sonra da toparlanmak kolay olmamıştır.

İslam'ın kendi içinde oluşan bu düşünce tarzı özgün görüşleriyle özgün bir itikâdî fırka ve kelâm okulu olarak varlığını korumuştur. Müslümanlar akli yorumlarla dini savunmaya ihtiyaç duyduklarından Mu'tezile'den yararlanma ihtiyacı duymuş ve onların aleyhinde söylenenler belirli bir zaman sonra azalmıştır. Onlara olumsuz bakmama deneyimine girenler, geçmişin müminler arasındaki çekişmelerine ara vermeye ihtiyaç duyacaklardır. Özellikle dışa açılma sürecinde Mu'tezile'nin dini savunma deneyimi ve kullandığı yöntemler yararlı olacaktır.